

Sémantická stránka domácích prvních komponentů hybridních složenin

Patrik Mitter

Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta,
Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem

Charakteristickým znakem dynamiky současné slovní zásoby je nárůst hybridních složenin, a to jak s prvním komponentem cizího původu, tak i s prvním komponentem domácím. Tuto tendenci zřetelně ukazují např. oba díly neologického slovníku *Nová slova v češtině* (1998) a *Nová slova v češtině 2* (2004). Příčinou tak velkého nárůstu složených pojmenování v současné slovní zásobě jsou podle našeho názoru silné internacionalizační tendence (v současnosti výrazně převažující nad tendencemi nacionalizačními), snaha uživatelů jazyka a ekonomii jazykového vyjadřování, dále flexibilnější charakter složenin oproti motivujícím slovním spojením, větší míra explicitnosti složenin ve srovnání s odvozenými slovy (pro odborný styl proto představují kompozita výhodné a funkční pojmenovávací jednotky).

Významovou stránkou prvních komponentů cizího původu hybridních složenin jsme se již publikačně zabývali (Mitter, 2004). Cílem našeho příspěvku je zachycení dynamiky významové stránky některých starších i novějších prvních komponentů domácích v rámci hybridních složenin v současné české slovní zásobě. Excerpcí výkladových slovníků současného jazyka (obou vydání *Slovníku spisovného jazyka českého* i všech tří vydání *Slovníku spisovné češtiny /pro školu a veřejnost/*), obou dílů výše uvedeného slovníku neologizmů, *Nového akademického slovníku cizích slov* a textů současné psané publicistiky jsme získali materiál (více než 1000 lexikálních jednotek) pro náš příspěvek.

Z analyzovaného materiálu hybridních kompozit s prvním komponentem domácím vyplývá, že většina těchto prvních komponentů je monosémních. Polysémie, příp. homonymie se objevuje pouze u několika komponentů, a to u *samo-*, *sebe-*, *staro-*, *polo-*, *vele-*, *velko-*. To je rozdíl oproti prvním komponentům cizím, které jsou v mnohem větší míře polysémní, resp. homonymní.

Nejběžnějším příkladem homonymie z rozpadlé polysémie jsou např. členy cizího původu *auto-*, *foto-*, *radio-* a řada dalších. Komponent *auto-* může vyjadřovat jednak význam ‚sám, sebe-, vlastní‘, jednak význam, který se právě na předchozím významu zakládá, a to ‚automobil, automobilový‘. Původní význam byl motivací pro tento druhý význam. Takováto souvislost však nemusí být lingvisticky neškolenému uživateli jazyka zřejmá, proto je lépe člen *auto-* považovat za homonymní. Uvedený přístup má oprávnění i s ohledem na jazykovou diachronii. I původně spolu úzce související významy se během vývoje slovní zásoby mohly od sebe poněkud vzdálit.

Podobná souvislost mezi jednotlivými významy členu se vyskytuje např. u *foto-*, *radio-*, *cyklo-*, *disko-* apod. Mezi členy vzniklé z rozpadlé polysémie patří i názvy některých chemických prvků, u nichž je motivací vzniku příslušného pojmenování jejich

barva. Tímto způsobem se utvořily názvy *chlor*, *jod*, *kyan*, *arzen*, *chrom* i člen *rodano-*, srov. *chlor(o)-* ‚zelený‘ i ‚chlor‘, *kyan(o)-* ‚tmavomodrý‘ i ‚kyan‘ apod.

Polysémie (příp. homonymie) prvních komponentů domácích je ve většině složenin dána významovou stránkou jejich motivujících výrazů. Komponent *polo-* má ve složeninách význam ‚napůl, zpola, částečně‘ (srov. *poloambulantní* ‚částečně ambulantní‘, *polobulvární*, *poloautobiografický*), v jiných složeninách zase význam ‚polovina, poloviční‘ (srov. výrazy *Položid*, *Poloněmec*, *Poločech*). Podobně i komponent *staro-* může ve složeninách zastupovat dva významy, a to buď význam ‚starý, bývalý‘ (např. *staropenzista*, *starodůchodce*), nebo význam ‚zpátečnický, zastaralý‘ (např. *starsocialismus*_{/expr./} ‚zpátečnický socialismus‘).

Komponenty *sebe-* a *samo-* vykazují četné společné sémanticko-syntaktické rysy. Oba totiž mohou ve složeninách představovat význam, kdy je označován původce a předmět děje vyjádřený druhým slovtvorným základem zároveň. Tuto skutečnost potvrzují výrazy *samoliquidace* (tj. ‚liquidace sebe samého‘), *sebe prezentace* (‚prezentace sebe samého‘), *sebe definovat se*, *sebe propagovat se*, *sebetyran*. Komponent *samo-* má v některých dalších složeninách význam jiný, a to ‚samostatný, samostatně‘ (srov. *samonivelace*_{/tech./} ‚samostatná nivelace‘, *samoorganizace*, *samoprivatizovat*). Tento význam komponentu *samo-* je s výše uvedeným významem polysémií. Kromě těchto dvou významů nabyl komponent *samo-* nověji i význam ‚samočinný, samočinně‘, který je vůči výše uvedeným dvěma homonymní (srov. složeninu *samokorekce*_{/poč./}). V tomto významu tedy komponent *samo-* zastupuje motivující složeninu *samočinný*. Tento jev je typický pro první komponenty cizího původu, jejichž některé významy jsou motivovány právě složeninou, srov. např. *foto-* ‚fotografie, fotografický‘ (*fotoseznamka*), ‚fotoelektrický‘ (*fotobuňka*), *bio-* ‚biometeorologický‘ (*biopředpověď*), ‚bioenergetický‘ (*biopole*), ‚biogenní‘ (*bioprvky*_{/biochem./}) aj. U prvních komponentů domácích je však takovýto typ motivace ojedinělý. Člen *sebe-* se kromě výše uvedeného významu objevuje ve složeninách ještě pro vyjadřování připouštění i nejvyšší míry nějaké vlastnosti (*sebenegativnější*).

Stejnou strukturu významů vykazují synonymní komponenty *vele-* a *velko-*. Oba komponenty vyjadřují analogicky jednak význam ‚velký n. velmi významný, nadměrný (až přehnaný)‘ (*veledlužník*_{/expr./}, *veledramatický*, *velkodistribuce*, *velkokoncern*), jednak označují ‚nejvyšší stupeň hodnosti vyjádřené druhým slovtvorným základem‘ (*velelóže*, *velmistr*, *velkoadmirál*, *velkopřevor*, *velkovezír*).

Některé komponenty vstupují do složenin ve významu jediném, nebo i ve dvou významech, ačkoli jejich motivující výraz má významů více. To je případ členů, jako např. *myšo-* aj., které mají podle lexikografických popisů tři významy², srov. *myš*: 1) ‚drobný hlodavec s dlouhým holým ocáskem a s velkými boltci‘, 2) ‚něco bezvýznamného, nicotného‘, 3) ‚přídavné zařízení počítače sloužící k ovládní kurzoru na obrazovce‘. Pro náš popis jsou důležité ty významy komponentu *myšo-/myši-*, v nichž se vyskytuje ve složeninách, tj. význam 3), srov. výraz *myšoman*_{/expr./} ‚kdo si rád pracuje u počítače s myší‘ a význam 2) (srov. *myšilapák*_{/řid., expr./} ‚kocour‘).

---

² Srov. Slovník spisovného jazyka českého, III., M–O (2. vyd., 1989, s. 159), příp. Nová slova v češtině (1998, s. 173).

Monosémních domácích prvních členů v hybridních složeninách je – jak již bylo výše naznačeno – přibližně 90 %. Některé z nich však mohou být motivovány výrazy polysémními, např. člen *zatlouko-* ve složenině *zatloukologie*_{expr., příl./} je motivován slovesem *zatloukat* a konkrétně jeho významem ‚zapírat‘, nikoli významy jinými³ (a ani v nich nevystupuje jako součást složenin). Proto takové členy (ale pouze jen členy, nikoli jejich motivující slova) považujeme také za monosémní.

Pokud jde o polysémii složenin, ta je výsledkem spojení obou komponentů, příp. metaforických, resp. metonymických procesů, kterým podléhají již zformované složeniny. Polysémií hybridních složenin s prvním komponentem domácím (tj. celého pojmenování, nikoli jen jeho součástí) se chceme zabývat v jiném příspěvku.

Literatura:

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Nakupujeme v diaprodejnách. In: Naše řeč, 1991, roč. 74, s. 109 – 111.

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Tvoření slov skládáním. Praha: IVS 1996.

LOTKO, Edvard: Co odhaluje analýza neologismů v současné češtině? In: Studia z filologie – slowiańskiej ofiarowane profesor T. Z. Orłoś. Kraków: 2000, s. 137 – 141.

LOTKO, Edvard: O některých vývojových tendencích v současné slovní zásobě a jejich příčinách (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny). In: Studia Slavica V. Ostrava: 2002, s. 7 – 21.

MARTINCOVÁ, Olga: Problematika neologismů v současné češtině. Praha: UK 1983.

MARTINCOVÁ, Olga – SAVICKÝ, Nikolaj: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. In: Slovo a slovesnost, 1987, roč. 48, s. 124 – 139.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině (slovník neologizmů). Praha: Academia 1998.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině 2 (slovník neologizmů). Praha: Academia 2004.

MITTER, Patrik: Cizí první komponenty složených slov z pohledu sémantiky. In: Bohemistika, 2004, č. 3, s. 196 – 202.

Nový akademický slovník cizích slov A – Ž. Praha: Academia 2005.

Mluvnice češtiny (1). Praha: Academia 1986.

REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda 2001.

Slovník spisovné češtiny (pro školu a veřejnost). 1., 2. a 3. vyd., Praha: Academia 1978, 1994, 2003.

Slovník spisovného jazyka českého. 2. vyd. (obsahuje i 1. vyd.), Praha: Academia 1989.

ŠMÍDOVÁ, Pavla: Kvantifikačně-intenzifikační významy prefixoidů (na materiálu současné češtiny). In: Jazykovědné aktuality, 2000, roč. 37, zvláštní číslo, s. 87 – 95.

TICHÁ, Zdena: Některé tendence v nové lexikální zásobě. Na základě srovnání dvou časových vrstev nového lexika. In: Jazykovědné aktuality, 2001, roč. 38, č. 3, s. 82 – 86.

---

³ Srov. Slovník spisovného jazyka českého VIII., Z – Ž (2. vyd., 1989, 202).